

HOOFDSTUK VI

ETHISCHE KWESTIES EN VERZUILING

Anne Bos
Marij Leenders¹

Het kabinet-Drees IV staat bekend als het kabinet van de bestedingsbeperking, en dan met name als het kabinet dat ten val kwam toen de noodzaak voor die beperking twijfelachtig werd. Dit betekent echter geenszins dat de politieke tegenstellingen gedurende deze kabinetsperiode uitsluitend werden veroorzaakt door de verschillende inzichten op sociaal-economisch terrein. Ook op het immateriële vlak speelden kwesties die de gemoederen flink bezighielden. Twee van deze kwesties worden hieronder besproken.

In de eerste plaats is dat de poging van de oppositionele VVD om de regeringspartijen uit elkaar te spelen rond het vraagstuk van de verstekelingen uit Indonesië. In het debat stond het dilemma tussen hoofd en hart centraal: had de regering een bijzondere verantwoordelijkheid voor deze Indonesische Nederlanders, of moest juist gewaakt worden voor een aanzuigende werking van een al te ruimhartig toelatingsbeleid?

Het tweede vraagstuk betrof de zendtijd voor politieke partijen. In het verzuilde Nederland hadden KVP, PvdA, ARP en CHU weinig moeite hun boodschap in de ether te krijgen, in tegenstelling tot de VVD, die geen 'eigen' omroep had. Er was de liberalen daarom veel aan gelegen om zendtijd voor alle democratische partijen – de CPN werd uitgesloten – te verkrijgen. De regeling van de zendtijd voor politieke partijen verpeste de sfeer tussen de coalitiepartners omdat de PvdA, als wraak voor het bisschoppelijk mandement van 1954, zendtijd voor de KRO-microfoon opeiste.

De VVD op de barricade voor verstekelingen uit Indonesië

Na de soevereiniteitsoverdracht in 1949 besloten steeds meer Indische Nederlanders, nakomelingen van gemengd Indonesisch-Europese afkomst met de Nederlandse nationaliteit, zich in Nederland te vestigen. De Nederlandse regering voerde een afhoudend beleid. Uitgangspunt was dat diegenen die in Indonesië geboren en getogen waren, zo vergroeid waren met geboortegrond en samenleving dat zij zelf wel zouden inzien dat zij daar thuis hoorden.² De realiteit bleek al snel anders.

In 1957 verslechterden de betrekkingen tussen de Indonesische regering en Nederland, waarop alle Nederlandse staatsburgers, dus ook de Indische Nederlanders, werden uitgewezen. Massaal vertrokken zij naar Nederland. De overheid was nu gedwon-

gen het ontmoedigingsbeleid te laten varen. Uiteindelijk maakte het grootste deel van de Indische Nederlanders, weliswaar met vertraging en veel administratieve rompslomp, de oversteek.³ De Indonesiërs die nauwe banden hadden gehad met de (Indische) Nederlanders, 'maatschappelijke Nederlanders' genoemd, kregen het door dit vertrek extra moeilijk. Naarmate de verhouding tussen Nederland en Indonesië verder verslechterde, richtten de anti-Nederlandse gevoelens zich vooral op hen. Een deel van deze Indonesiërs probeerde naar Nederland te komen, met een visum of desnoods clandestien. Deze paragraaf gaat over de toelating van deze verstekelingen, die aanleiding gaf tot veel tumult in het parlement.

Een restrictief toelatingsbeleid

Veel van de Indische Nederlanders die in 1949-1951 hadden gekozen voor het Indonesische staatsburgerschap, kregen daar later om verschillende redenen spijt van. Ze werden spijtoptanten genoemd. De keuze om Indonesisch staatsburger te worden, was zeker beïnvloed door de pressie van de Nederlandse overheid. Uiteindelijk ruilden ongeveer 31.000 personen hun Nederlandse nationaliteit voor de Indonesische in.⁴

In 1956 werd al duidelijk dat een steeds groter aantal spijt had van zijn keuze en Indonesië wilde verlaten. Tot dat moment konden de spijtoptanten zich nog vaak laten naturaliseren tot Nederlander. Toen het aantal echter groter werd, ging de regering over tot visumverstrekking. Onder druk van de Kamer was in april 1957 besloten tot een ruimere toelating van spijtoptanten en Nederlandsgezinde Indonesiërs.⁵ De afwerking van visumaanvragen werd met voortvarendheid aangepakt en in acht maanden werden bijna 1200 mensen toegelaten, een veelvoud van wat in eerdere jaren naar Nederland was gekomen.

Toen steeds meer spijtoptanten een visumaanvraag indienden, werd in december 1958 het beleid weer restrictiever. De kosten van de overtocht kwamen voor minstens de helft voor rekening van de overheid. Minister van Justitie Samkalden (PvdA) verwachtte dat ongeveer 30.000 spijtoptanten naar Nederland zouden komen. Toelating vond alleen plaats op grond van 'zeer dringende humanitaire gronden, onmiddellijk voortspruitende uit hun betrekking tot Nederland en een Nederlands gezin'.⁶ Aangezien het steeds moeilijker werd naar Nederland te komen, zocht een aantal Indonesiërs ook naar illegale mogelijkheden.⁷ Zij verschansten zich als verstekelingen op de repatriëringsschepen en kwamen op deze manier in Nederland.

Op 22 mei 1958 liet Samkalden via de Wereldomroep een waarschuwing uitgaan: verstekelingen zouden voortaan direct worden teruggestuurd. De aanleiding, zo zei hij, was de snelle toename van het aantal verstekelingen in de maanden januari tot mei. Volgens Drees, maar ook volgens Klompé (Maatschappelijk Werk) en Witte (Volks-huisvesting), dienden deze 'avonturiers en delinquenten' te worden teruggestuurd. Samkalden verzette zich in de ministerraad tegen het terugsturen van de verstekelingen. Het aantal verstekelingen op het totaal aantal repatrianten was immers gering; het zou in totaal gaan over 46 verstekelingen op 19.000 repatrianten. Hij zette bovendien de ministerraad moreel onder druk door een vergelijking te trekken tussen de toelating van de verstekelingen en de toelating van de Duitse vluchtelingen in 1936. Toen de Duitse vluchtelingen aanklopten bij de Nederlandse grens, werd ook gezegd dat de

vluchtelingen in Duitsland niet werden bedreigd. Maar Samkaldens betoog maakte weinig indruk; hij haalde bakzeil.⁸

Bedroeg het aantal verstekelingen in januari en februari respectievelijk twee en vijf, in maart en april waren het er 21 en in mei zelfs 100. Het bleek niet moeilijk om aan boord te komen: vermomd als koelie of als zieke drager of met behulp van boordpassen voor wegbrengers. Effectieve controle was blijkbaar moeilijk. R.H. baron de Vos van Steenwijk (VVD) vroeg naar aanleiding van de waarschuwing van Samkalden een interpellatiedebat aan, dat op 4 juni plaatsvond in de Eerste Kamer.⁹

De Vos van Steenwijk koos voor een ongebruikelijk instrument. De Eerste Kamer hield zich ook in die tijd meestal op de achtergrond wanneer het om politieke kwesties ging. De VVD-senator zag de toename van het aantal verstekelingen als een indicatie voor de stijgende nood in Indonesië. De Nederlanders en de Nederlandsgezinde Indonesiërs zouden onder voortdurende bedreiging leven. De radio hitste de Indonesiërs dagelijks op tegen de Nederlanders. De Nederlandsgezinde Indonesiërs die in 1951 voor de Indonesische nationaliteit hadden gekozen, werden door de Indonesiërs nauwelijks als landgenoten gezien. Indien zij een visum voor Nederland hadden aangevraagd, werden ze door de Indonesische regering zelfs niet langer als Indonesiër beschouwd. De verstekelingen kwamen volgens De Vos van Steenwijk naar Nederland omdat ze vaak na zes maanden nog niets op hun visumaanvraag hadden gehoord. Ze waren wanhopig. De aanvragen in Jakarta stapelden zich op en slechts een beperkt aantal werd afgehandeld. Bovendien zouden de aanvragers bij afwijzing geen bericht krijgen. De Vos van Steenwijk vroeg de minister om opheldering en kreeg daarbij steun van zijn CHU-collega J. van Bruggen.

Samkalden wilde primair een rem zetten op de groei van het aantal verstekelingen. Het toelaten van verstekelingen zou niet rechtvaardig zijn tegenover hen die een visum hadden aangevraagd. Bovendien zou het de voortgang van de opvang van Nederlandse repatrianten verstoren. Deze groep legde al een enorme druk op de Nederlandse samenleving. Hij benadrukte dat alle verstekelingen een beroep op asiel konden doen. De Nederlandse regering zag de toelating van de spijtoptanten en 'maatschappelijke Nederlanders' niet als een verplichting maar als het verlenen van een gunst. Een relatie tussen de lange duur van de afhandeling van visumaanvragen en de stijging van het aantal verstekelingen was volgens Samkalden niet te leggen. Van het totaal aantal bekende verstekelingen (op dat moment 136), hadden er slechts 24 een visum aangevraagd. Het terugzenden van verstekelingen zou ook een afschrikwekkend effect hebben.¹⁰

Terugzending van 37 verstekelingen

De Eerste Kamer nam genoegen met de uitleg van de minister. Op 29 september 1958 ging de minister daadwerkelijk over tot het terugsturen van verstekelingen. De totale groep bestond inmiddels uit 143 personen en na onderzoek had Samkalden besloten 37 van hen terug te sturen. In het kabinet werd op deze uitkomst niet onverdeeld positief gereageerd. Uit de notulen van de ministerraad blijkt dat verschillende, niet met name genoemde ministers, liever hadden gezien dat er meer verstekelingen waren teruggestuurd.¹¹ In Den Haag vonden demonstraties plaats waarbij Ambonezen spandoeken

bij zich droegen met opschriften als 'Oordeelt niet naar Uw wetten, maar naar Uw geweten'. Naar aanleiding van deze demonstraties stelden de Tweede-Kamerleden J.J.Th. ten Broecke Hoekstra (VVD) en Van Rijckevorsel (KVP) op 6 oktober vragen. Ten Broecke Hoekstra was niet tevreden met de antwoorden en vroeg op 16 oktober een interpellatiedebat aan. Er was haast bij, want de verstekelingen waren reeds onderweg naar Indonesië.

Opmerkelijk genoeg was Ten Broecke Hoekstra lid van de Kamercommissie Repatriëring, die zich had gebogen over de verstekelingenkwestie. De meerderheid, waartoe de beide vragenstellers niet behoorden, was akkoord gegaan met terugzending van de 37. Ten Broecke Hoekstra zocht blijkbaar alsnog een mogelijkheid haar gelijk te halen. Ze bracht de affaire in de publiciteit waardoor de aandacht werd gevestigd op het stemgedrag van de CHU en de ARP in de commissie. Zij hadden ingestemd, vooral uit politieke overwegingen: ze vonden dat het toch al wankele kabinet moest worden gesteund en waren ervan uitgegaan dat de kwestie achter gesloten deuren zou worden afgehandeld. De punten waarover Ten Broecke Hoekstra met de minister van gedachten wilde wisselen, waren in grote lijnen al aan de orde geweest in het interpellatiedebat in de Eerste Kamer. Ze wilde een garantie dat de verstekelingen in Indonesië niet zouden worden vervolgd en ze was van mening dat toelating geen precedent zou scheppen. Het was immers bijna onmogelijk geworden naar Nederland te komen. Ten Broecke Hoekstra concludeerde dat terugzending een 'on-Nederlandse daad' was. Volgens haar ging het om mensen die in elk geval grote risico's hadden willen nemen.¹²

De regeringspartijen konden weinig waardering opbrengen voor het interpellatiedebat. CHU'er Van de Wetering, zelf ook lid van de Kamercommissie Repatriëring, voelde zich door de interpellanten in de rug aangevallen. Hij benadrukte dat de commissie zich reeds uitgebreid had gebogen over deze kwestie. Ten Broecke Hoekstra en Van Rijckevorsel hadden voortdurend met de verschillende ministers kunnen overleggen. Waarom waren ze nu plotseling naar buiten getreden met vragen waarop ze het antwoord kenden? Hij gaf toe dat een publieke zaak ook publiekelijk moest worden behandeld, maar wees in deze kwestie op de gevaren. Zo was niet zonder risico geopperd dat de verstekelingen aanhangers konden zijn van de Ambonese onafhankelijkheidsbeweging (Republik Maluku Selatan, RMS) of lid waren van de Indonesische verzetsorganisatie Permesta. Hoewel hij in de commissie had ingestemd met terugzending, vroeg hij zich in het debat, misschien ook om zijn eigen huid te redden, alsnog af waarom deze 37 waren teruggezonden 'in een aantal, dat in het niet zinkt bij de tienduizenden die in ons land op zo voorbeeldige wijze zijn opgenomen'. De Kadet (PvdA) was ook van mening dat het interpellatiedebat het werk van de commissie doorkruiste. Bovendien was er een nieuwe situatie ontstaan door het in de openbaarheid brengen van deze kwestie. De voorzitter van de commissie, de KVP'er Th.M.J. de Graaf, benadrukte nog eens dat de minister de commissie goed had geïnformeerd. Hij maakte daarmee impliciet duidelijk dat hij het interpellatiedebat overbodig vond.¹³

Het kabinet stelde zich op het standpunt dat verstekelingen overeenkomstig het internationale gebruik naar hun land moesten worden teruggezonden. Uitzondering hierop vormden 'zij die gegronde vrees hadden voor vervolging vanwege politieke overtuiging, ras, godsdienst, nationaliteit of het behoren tot een bepaalde klasse'. De minister liet de Kamer zien dat een degelijk onderzoek aan het besluit tot terugzending was

voorafgegaan. De verstekelingen waren ondervraagd over levensomstandigheden, politieke achtergrond en de reden van vertrek uit Indonesië. Indien mogelijk waren de gegevens gecompleteerd door informatie van relaties in Nederland. Aldus waren dossiers samengesteld en op grond van die dossiers waren beslissingen genomen. Tegenover het argument van de rechtsonzekerheid voor de teruggekeerde verstekelingen stelde Samkalden dat toelating een 'magneetwerking' zou hebben op de vele duizenden visumaanvragers in Indonesië. Hij concludeerde dat de regering niet bereid was de 37 verstekelingen alsnog toestemming tot verblijf in Nederland te verlenen.¹⁴ Hoewel de minister zelf bedenkingen had, zoals wij hierboven zagen, verdedigde hij het beleid met verve in de Kamer.¹⁵ Wel zei hij vele jaren later in een interview dat hij 'een rot gevoel, een kater' had overgehouden aan deze kwestie: 'De spanning tussen ratio en emotie is moeilijk... Je kunt zeggen: 't is splitsen; je kunt ook zeggen: 't is kiezen, voorrang geven aan de ene reeks argumenten boven de andere. Dat kan het gevolg zijn van of een rationele keuze of van een emotionele weg.'¹⁶

Velen in de Kamer waren niet tevreden met Samkaldens antwoord en een uitvoerig debat volgde. Ten Broecke Hoekstra benadrukte dat de verstekelingen niet konden worden vergeleken met al diegenen die in Indonesië wachtten op toelating. Verstekelingen moesten volgens haar anders worden beoordeeld dan mensen die zich legaal hadden laten verschepen en geen risico hadden genomen. Ze had kritiek op de opmerking van de minister dat er in het verleden geen moeilijkheden waren gerezen met terugzendingen. De situatie in Indonesië was immers radicaal veranderd en de Indonesische regering had zeer 'onplezierige' maatregelen tegen Nederlandse ondernemingen getroffen. Aangezien de minister had besloten de 37 niet alsnog toe te laten, diende Ten Broecke Hoekstra een motie in waarin zij de minister verzocht alle verstekelingen naar Nederland te laten terugkeren. De motie werd gesteund door de hele VVD-fractie.¹⁷

ARP-fractievoorzitter Bruins Slot vond deze motie te ver gaan en diende, gesteund door zijn fractie, een eigen motie in. Hij probeerde te oogsten wat de VVD had gezaaid. In zijn motie verzocht hij de minister de verstekelingen alsnog te laten terugkeren, waarna een nieuw onderzoek zou moeten plaatsvinden. In feite was dit een verzoek aan de minister om zijn werk over te doen. Over deze motie werd uiteindelijk gestemd nadat de kansloze motie-Ten Broecke Hoekstra was ingetrokken. Door de publieke discussie was volgens de ARP de situatie van de verstekelingen de facto veranderd en was er inmiddels wel sprake van gegronde vrees voor vervolging bij terugkeer. Aangezien Molukse vertegenwoordigers voor de verstekelingen in het krijt waren getreden, zouden zij in Indonesië worden gezien als aanhangers van de RMS. Bovendien had de regering naar de mening van Bruins Slot de gevoeligheid van een groot deel van het Nederlandse volk onderschat. De ARP had publiekelijk altijd gepleit voor het behoud van Indonesië en nam het ook nu op voor de verstekelingen. Volgens Bruins Slot kwam het oud zeer over de soevereiniteitsoverdracht hier en daar weer naar boven. Het Nederlandse volk zou het gevoel hebben dat het 'tegenover dergelijke vluchtelingen een schuld heeft, want het gaat hier om mensen, die onder Nederlands bewind zijn geboren, die een band met Nederland hadden, een band, die met medewerking van de Nederlandse Regering is doorgesneden, en die nu naar Nederland vluchten, toch voor het minst wel in samenhang met de anti-Nederlandse acties in In-

Hoofdstuk VI Ethische kwesties en verzuiling

donesië'. Hij verzocht de regering de terugzending op te schorten en, met uitsluiting van criminelen en politiek 'onbetrouwbaren', een zeer ruim toelatingsbeleid te voeren.¹⁸

Demonstratie in Den Haag tegen de uitwijzing van 37 verstekelingen

Foto Fotoburo Meyer, Haags Gemeentearchief

Van Rijckevorsel (KVP), die zich vóór zijn Kamerlidmaatschap als advocaat al had beziggehouden met RMS-zaken, mengde zich hierna op persoonlijke titel in de discussie.¹⁹ Samen met partijgenoot J.J. Fens steunde hij, in tegenstelling tot de rest van de KVP-fractie, de motie-Bruins Slot. Hij bekritiseerde de stelling van de minister dat de teruggezonden mensen moesten worden beschouwd als Indonesiërs en dus in beginsel als gewone vreemdelingen.²⁰ Zijn tweede punt van kritiek betrof het niet toepassen van het rechtsbeginsel van gelijke behandeling van gelijke gevallen, zoals voorgeschreven in art. 24 van het Uniestatuut. Dit Statuut zou onverminderd moeten worden toegepast omdat de eenzijdige opzegging van Indonesië niet door Nederland was geaccepteerd.

Ook Calmeyer (CHU) steunde de motie-Bruins Slot. Hij was van mening dat de 37 verstekelingen niet konden worden gelijkgesteld met al degenen die nog in Indonesië waren. Hij ging daarbij terug naar het kerkasiel in de Middeleeuwen: diegene die de Kerk had bereikt, vond daar een vrijplaats en werd niet uitgeleverd. 'Ook daar heeft men die gedachte: er is een bepaalde vrijplaats en wanneer deze is bereikt, geldt deze vrijheid en wordt niet de redenering gevolgd: nu zijn er nog zoveel duizenden, die ook wel vrijheid zouden willen hebben, maar die er niet in zijn geslaagd, deze plaats te bereiken', aldus Calmeyer.²¹ Bovendien was aan de namen van de verstekelingen te zien dat er ten minste dertig Ambonees waren. Deze groep had naar zijn mening recht op extra bescherming. Nederland had volgens hem vanwege de historische banden een grote verantwoordelijkheid tegenover de Ambonezen.

Ook de SGP'er Van Dis steunde de motie. Hij legde een verband tussen de verstekelingenkwestie en een ander gevoelig en steeds terugkerend vraagstuk, het zogenaamde zelfbeschikkingsrecht voor de minderheden. Indien de Ambonezen het zelfbeschikkingsrecht was toegekend, zouden zich geen problemen met verstekelingen hebben voorgedaan. Bakker (CPN) steunde de ARP-motie niet. Hij relativeerde de beroering die over de verstekelingen was ontstaan. De 'agitatie' tegen de Nederlandse regering over de toelating van de 37 verstekelingen was volgens hem vooral gericht op 'actie beweging en afbrekende werken ten aanzien van de Indonesische regering'. Bakker suggereerde een verband tussen de vijandige houding van de Indonesische regering tegenover de spijtoptanten en de 'onmogelijke' Nieuw-Guineapolitiek van de Nederlandse regering, gericht op behoud van het gebiedsdeel tegen elke prijs.

VVD-fractievoorzitter Oud ten slotte vond dat Samkalden de verstandelijke overwegingen in deze zaak te zwaar had laten wegen. De minister had ook moeten letten op 'de psychologie van het volk' en op het feit dat 'deze zaak grote sentimenten onder ons volk heeft opgeroepen'. Met name het element van de trouw van de Ambonezen aan Nederland had Samkalden niet zwaar genoeg meegewogen.²²

Uitgangspunt van Samkalden was dat de procedure voor toelating van verstekelingen moest worden gelijkgesteld met die van alle andere visumaanvragen. Dit betekende dat terugzenden van een verstekeling in principe hetzelfde was als afwijzen van een visumaanvraag. De minister had in verband met mogelijke risico's bij terugzending informatie ingewonnen bij Nederlandse vertegenwoordigers in Indonesië. Een van de verstekelingen die eerder was teruggestuurd, zou inmiddels langs de legale weg en zonder problemen in Indonesië een visumaanvraag voor Nederland hebben ingediend. Op de stelling dat Nederland verantwoordelijk was voor de Ambonezen omdat die Nederland altijd hadden gesteund, reageerde Samkalden met: 'Er zijn vele Ambonezen,

die op het ogenblik in de Indonesische Republiek rustig werkzaam zijn.' Het blote feit dat zij Ambonezen waren, was onvoldoende reden om hun asiel te verlenen. Met Oud was de minister snel klaar. Hij herinnerde hem aan de jaren 1933-1937, toen de liberale fractievoorzitter zelf als minister niet had geprotesteerd toen vele 'werkelijke' vluchtelingen in Nederland tevergeefs hadden aangeklopt. Het kabinet had toen, volgens Samkalden, verstandelijke overwegingen laten overheersen boven sentimenten: 'In hetgeen de regering gedaan heeft ten opzichte van degenen die uit Indonesië zijn gekomen, ook de verstekelingen, (...) zit naar mijn vaste overtuiging honderdmaal meer besef van hun humanitaire overwegingen dan voor de oorlog is betoond, toen het ging om vluchtelingen uit het fascistische Duitsland.' Een grote meerderheid in de Kamer steunde het beleid van Samkalden. De motie-Bruins Slot werd verworpen met 91 tegen 29 stemmen. Vóór stemden de fracties van de ARP, de VVD en de SGP, twee KVP'ers en één CHU'er.²³

Opnieuw een debat na rechterlijke uitspraak

In november 1958 kwam de verstekelingenkwestie opnieuw in de schijnwerpers te staan omdat Molukse belangenorganisaties een kort geding hadden aangespannen tegen de uitzetting. De verstekelingen hadden aan de president van de arrondissementsrechtbank te Den Haag laten weten dat ze naar Nieuw-Guinea wilden gaan. Via de rechter werd een schikking getroffen tussen de Nederlandse regering en de Molukse belangenorganisaties. Samkalden paste zijn beleid aan; de verstekelingen zouden niet naar Indonesië maar naar Nieuw-Guinea worden gestuurd. De verstekelingen ontvingen op het schip de 'Johan van Oldenbarnevelt' het bericht met 'vreugdegehuil', aldus een verslag in het dagblad *De Tijd*. Ze verklaarden te zijn gevlucht omdat ze vreesden in Indonesië in militaire dienst te moeten. Ze zouden hun pogingen om uiteindelijk in Nederland te komen niet opgeven.²⁴

In de Kamer leidde deze beleidswijziging tot veel onbegrip. Een nieuw debat volgde. Op 6 november 1958 stelde C. Berkhouwer (VVD) mondelinge vragen over de motieven achter de beleidswijziging. Sarcastisch besloot hij zijn vragen met de opmerking dat de justitiële interventie 'bijzonder verheugend' was, en hij vroeg zich af of de regering aan gezag en ontzag had gewonnen door deze 'volteface onder justitiële bedreiging'. Volgens zijn fractie was deze actie 'zeer dubieus'.²⁵

Ook de protestantse Kamerfracties wilden opheldering. De ARP'er J. Meulink greep niet waarom de verstekelingen wél in Nieuw-Guinea konden worden toegelaten, terwijl hun toelating in Nederland was afgewezen: 'Het betreft hier toch een gelijkwaardig deel van het Rijk.' Hij vroeg zich bovendien af waarom er wél een beleidsverandering plaats kon vinden na een suggestie van de rechtbank en niet naar aanleiding van een Kamerinterpellatie. Van de Wetering (CHU) wilde het verstekelingenprobleem meer geplaatst zien tegen de achtergrond van het spijtoptantenbeleid. Van Dis (SGP) was het volstrekt oneens met het argument van Samkalden dat toelating van de verstekelingen onbillijk was tegenover de duizenden spijtoptanten in Indonesië die moesten wachten op hun visum voor Nederland. De toelatingsprocedure werd immers 'geducht getraineerd, ja, zoals in de pers vermeld werd, gesaboteerd'.²⁶

Zelfs de partijgenoten van de minister hadden het moeilijk met de beleidswijziging. Op 11 november 1958 stelden Vrolijk en J. Zeelenberg hierover mondeling vragen aan hun minister. Zeelenberg vroeg zich ook af waarom de verstekelingen naar Nieuw-Guinea werden teruggestuurd: 'Nederland poogt dit land ten behoeve van de autochtone bevolking tot welvaart te brengen. Past het daarin deze 37 mensen in Nieuw-Guinea aan land te doen gaan?'²⁷

De minister verdedigde zijn beleid met overtuiging. Kern van zijn betoog was dat er een novum was opgetreden. De positie van de regering was gewijzigd door het voorstel van de rechtbank: de geuite wens van de verstekelingen om naar Nieuw-Guinea te gaan zou hen bij aankomst in Indonesië in moeilijkheden hebben kunnen brengen. Het novum bestond aldus uit een verhoogd risico voor de verstekelingen, waarvoor de overheid mede verantwoordelijk was.²⁸

Tot slot

Volgens de onderzoeker Wim Willems onderschatte de Nederlandse overheid voortdurend de dynamiek van de koloniale migratie en zag zij zich daardoor gedwongen het beleid steeds bij te stellen. Na de beëindiging van de Japanse bezetting meende zij te kunnen volstaan met de evacuatie van 20.000 Nederlanders uit Indië; het werden er uiteindelijk 100.000. Na de soevereiniteitsoverdracht werden dat er nog meer en toen de Nederlanders in 1957 het land werden uitgezet verloor de overheid helemaal de greep op de aantallen. 'Iedere aanzet tot een toelatingsbeleid, bijvoorbeeld door het reguleren van de toekenning van een rijksvoorschot om de bootreis te kunnen maken, legde het uiteindelijk af tegen de dramatische ontwikkelingen op het politieke front. Maar ook tegen de alertheid van het parlement en van de belangenbehartigers, alsmede tegen de vastbeslotenheid van de migranten zelf, die zich hun brevet van Nederlanderschap niet lieten ontnemen', aldus Willems.²⁹

We zien dit patroon terug bij de spijtoptanten. Toen in 1957 de Nederlanders werden uitgewezen uit Indonesië, werd de positie van de Indische Nederlanders die in 1951 hadden gekozen voor het Indonesische staatsburgerschap en van de Nederlandsgezinde Indonesiërs steeds moeilijker. Dit was voor velen van hen reden om een visum aan te vragen voor Nederland. De minister van Justitie voerde in 1957 nog een ruim toelatingsbeleid, maar in de loop van 1958 werd het beleid steeds restrictiever onder druk van de komst van steeds grotere aantallen.

De VVD-fracties in de Eerste en Tweede Kamer leken de problemen rondom de verstekelingen vooral te gebruiken om er politieke munt uit te slaan. Het interpellatiedebat in de Eerste Kamer was een zwaar middel om meer informatie te verkrijgen over de waarschuwing van de minister via de Wereldomroep. Ook de vragen en het interpellatiedebat van de VVD in de Tweede Kamer gingen niet primair om de kwestie zelf. Immers, in de Kamercommissie voor Repatriëring, waarin de VVD'er Ten Broecke Hoekstra zitting had, was hierover uitgebreid met de minister gesproken. De kans was vrijwel nihil dat de minister zijn beleid zou bijstellen als gevolg van een interpellatiedebat waarin dezelfde vragen voorlagen. Bovendien was het in de publiciteit brengen van deze zaak niet zonder risico voor de verstekelingen. Het feit dat VVD-fractievoorzitter Oud in tweede termijn het woord voerde, laat ook zien dat het een politiek beladen

kwestie was. Oud probeerde daarbij vooral de positie van de minister van Justitie te ondergraven.

Wat wilde de VVD bereiken met het op drie verschillende tijdstippen voor het voetlicht brengen van deze kwestie? De ARP en de CHU hadden achter gesloten deuren, vooral ter ondersteuning van het kabinet, ingestemd met terugzending. Door deze gevoelige kwestie in de publiciteit te brengen, werd voor het kiezerspubliek duidelijk dat deze partijen zich in deze kwestie niet erg principieel hadden opgesteld. De VVD kon zichzelf daarentegen profileren als het boegbeeld van het liberale en gastvrije Nederland en als de belangenbehartiger van de verstekelingen.

Hoewel Samkalden zijn beleid met verve had verdedigd in de Kamer, kwam hij uiteindelijk enigszins gehavend uit de strijd. Hij was immers door de rechterlijke macht tot een beleidswijziging gedwongen. Het door hem verdedigde beleid kwam evenwel vooral uit de koker van andere ministers. Samkalden had in de ministerraad zijn eigen opvattingen aan de kant moeten schuiven, hetgeen hem 'een rotgevoel' had opgeleverd. De minister hield ondanks de interpellaties vast aan zijn beleid. Hij kreeg daarvoor ook de steun van de meerderheid van de Kamer. Toch waren het kabinet en de verschillende regeringsfracties door deze kwestie op de proef gesteld en deels tegen elkaar uitgespeeld.

De verdeling zendtijd politieke partijen: Burger verpest de sfeer

De verkiezingscampagne van 1956 was bijzonder fel geweest. Een deel van de strijd had zich in de ether afgespeeld. De televisie was weliswaar nog alleen voor de rijken weggelegd, maar de radio was door de economische voorspoed tot een vast onderdeel van de Nederlandse huiskamer uitgegroeid. Veel politieke toespraken werden voor de radio gehouden; het bereik was immers veel groter dan bij een spreekbeurt in het land. De omroepverenigingen waren grotendeels volgens het verzuilde bestel ingedeeld. Zo behoorden de KVP en de KRO tot dezelfde zuil, net als de PvdA en de VARA. ARP- en CHU-kiezers luisterden over het algemeen naar de NCRV of de VPRO. Programma's als 'Bent u óók van de partij?' van de KRO en 'Tussen de regels door' van de VARA werden goed beluisterd, zij het dus binnen de eigen zuil. Er was één grote partij die geen band had met een omroepvereniging en dat was de VVD. De AVRO was de meest aangewezen omroep voor de liberalen, maar die hield zich bewust afzijdig van de politiek. De liberalen waren voor radio-optredens daarom afhankelijk van de welwillendheid van de omroepverenigingen van de andere zuilen. Alleen vlak voor de verkiezingen kregen alle partijen die vertegenwoordigd waren in het parlement de gelegenheid om gedurende drie kwartier van de ether gebruik te maken. Met uitzondering van de CPN, want alleen democratische partijen werd dit toegestaan. De VVD vond deze drie kwartier te weinig. De KVP en de PvdA voerden in die periode bijna de hele dag campagne via 'hun' omroepverenigingen; een schril contrast met de liberalen. Zij wilden daarom een eerlijker verdeling.

Bij de formatie van het vierde kabinet-Drees was de VVD lang in beeld als mogelijke regeringspartij. Eén van de punten die zij aandroeg voor het regeringsprogramma was de bevordering van een regeling van de zendtijd voor politieke partijen. In het concept-

regeerprogram van formateur Drees en later ook in dat van informateur Burger kwam dit punt aan de orde bij het onderdeel 'Onderwijs en cultuurpolitiek'. Hoewel de VVD uiteindelijk besloot van kabinetsdeelname af te zien, bleef de passage toch in het program staan. Wellicht wilde de informateur de VVD niet voor het hoofd stoten door de passage direct te verwijderen. In de constituerende vergadering voelde beoogd minister van OKW Cals er niets voor de VVD-passage over de verdeling van zendtijd voor politieke partijen in de regeringsverklaring op te nemen. Hij meende dat deze regeling kon wachten tot de behandeling van de Omroepwet. Drees vreesde dat de VVD vragen zou gaan stellen als het onderwerp niet werd genoemd; hij vond het daarom bezwaarlijk het te schrappen.³⁰ Toch repte Drees in de regeringsverklaring met geen woord over de regeling van de zendtijd voor politieke partijen. Nog opvallender was dat de VVD aan het ontbreken hiervan geen aandacht schonk.

Bij de begrotingsbehandeling van OKW, in december 1957, kwam het onderwerp wél terug. Wttewaall van Stoetwegen (CHU) informeerde naar de aangekondigde ontwerp-Omroepwet. Over de verdeling van de zendtijd was ze zeer ontevreden. Twee partijen, de KVP en PvdA, domineerden de ether; de andere hadden nauwelijks de mogelijkheid hun boodschap over te brengen. Daar zou ook geen verandering in komen, gelet op het voorlopig verslag. De grote partijen, aldus de freule, vonden het niet nodig dat de kleine ook recht van spreken kregen. Zij dachten volgens haar als volgt: 'Wij zijn rijk; wij hebben het opgebouwd; het is onze apparatuur en dat kunnen jullie, arme drommels nu eenmaal niet betalen en nu mogen wij alles de lucht in toeteren en jullie kunt luisteren of niet.'³¹ De VVD was het met de freule eens. A. Fortanier-de Wit vond dat er snel een einde moest komen aan de scheve verhoudingen. De radio was 'al 10 jaar lang praktisch alleen rooms-rood van kleur'.³² Het wachten op de Omroepwet duurde haar al veel te lang; een tijdelijke regeling moest voor uitkomst zorgen. Volgens Fortanier hadden KVP en PvdA de verkiezingen dankzij de radio gewonnen. Het was nog een wonder dat de VVD gelijk was gebleven. J.M. Peters (KVP) vond dat er niet zo maar een tijdelijke regeling kon worden ingevoerd. De toekenning van zendtijd had een hoogst principiële kant: als de minister zou ingrijpen was het vraagstuk van de vrijheid van de omroepen in het geding. De uiteindelijke regeling hoorde bij de Wet op het radiobestel thuis. Van Sleen (PvdA) toonde begrip voor de eisen van de VVD. De NCRV bood de CHU en ARP volop gelegenheid om politieke voorlichting te geven. Hij kon zich wel een regeling voorstellen waarbij de PvdA werd gekoppeld aan de VARA, de KVP aan de KRO, de ARP en CHU aan de NCRV en de VVD aan de AVRO. Aan de andere kant had de VVD er ook zelf schuld aan dat zij niet op de radio werd gehoord. De VARA werd immers ook uit eigen middelen gefinancierd. De PvdA kon het niet helpen dat de liberalen er niet in waren geslaagd een omroepvereniging in stand te houden. Hierbij doelde Van Sleen op de Vrij-Liberale omroep, die vlak voor de Tweede Wereldoorlog ter ziele was gegaan.³³ De verantwoordelijke staatssecretaris, Höppener (KVP), nam nog geen besluit. Hij kondigde aan nog eens over het probleem te zullen nadenken.

Ook in de Eerste Kamer kwam begin april 1957 kritiek op de ondemocratische verdeling van de zendtijd. Schouwenaar-Franssen (VVD) hoopte dat de minister snel met een oplossing zou komen. J.B. Broeks (PvdA), tevens secretaris van de VARA, snapte de liberalen niet zo goed. Eerst gaven ze luidruchtig blijk van afkeer van politiek in de

ether en nu klaagden ze over de verschrikkelijke achterstand van de VVD. Toch vond ook Broeksz dat de VVD de mogelijkheid moest krijgen een aantal keren per jaar voor de microfoon te spreken. Als een vrijwillige regeling niet lukte, zou de minister kunnen overwegen om zendtijd te vorderen voor de VVD, of om zendtijd te vorderen voor alle politieke partijen zodat zij allemaal officieel zendtijd hadden. Bij zijn laatste voorstel voegde Broeksz toe dat er dan wel roulering moest plaatsvinden. Alle partijen zouden dan beurtelings in de gevorderde zendtijd van alle omroepen kunnen spreken.³⁴ Staatssecretaris Höppener beloofde zo spoedig mogelijk het regeringsstandpunt kenbaar te maken. Hij benadrukte wel dat het hier niet enkel om zendtijd voor de liberale stroming ging, maar om zendtijd voor alle politieke partijen.

In de ministerraad van 24 juni 1957 kwam een nota aan de orde waarin Höppener voorstelde de politieke partijen zendtijd toe te kennen. Het ging om een voorlopige regeling; de definitieve zou worden opgenomen in de ontwerp-Omroepwet. Alle partijen zouden eens in de twee weken tien minuten radiozendtijd krijgen. De overheid zou deze zendtijd bij de omroepverenigingen vorderen. Hoewel sommige ministers meenden dat tien minuten te weinig was, ging de raad akkoord. Op 25 november keerde het onderwerp terug op de agenda. Höppener had het zendschema overgenomen dat was opgesteld door de regeringscommissaris voor het Radiowezen, Beel. In totaal zouden 1300 minuten per jaar worden gevorderd. Ten laste van AVRO, KRO, NCRV en de VARA ieder 260 minuten, van de VPRO 100 minuten per jaar. De aan de RVD toekomende zendtijd werd verminderd met 160 minuten. Voorafgaand aan de uitzending moest de volgende formele zin worden uitgesproken: 'Thans volgt in het kader van de door de regering ten behoeve van de politieke partijen gevorderde zendtijd een uitzending van (naam van de partij)', om duidelijk te maken dat hier de zendtijd van de omroepvereniging eindigde en die van de politieke partij begon.³⁵

De verdeling over de omroepen had nog enkele hoofdbrekens gekost. De staatssecretaris had overleg gevoerd met de omroepverenigingen, maar het bleek niet mogelijk om overeenstemming te bereiken. Om die reden was Höppener tot vordering van zendtijd overgegaan. De NCRV en de KRO wensten namelijk geen woordvoerders van andere partijen dan de confessionele voor hun microfoons te laten spreken. Zij redeneerden dat bij inkwartiering ook rekening moest worden gehouden met de gevoelens van de kwartiergevers. De verdeling zou daarom precies lopen langs de verzuilde lijnen: de PvdA bij de VARA, de KVP bij de KRO, de ARP en CHU bij de NCRV en de VPRO. Voor de liberalen was een kunststukje uitgehaald. Aangezien de AVRO geen enkele band met welke politieke partij dan ook wilde hebben, werd voor de VVD zendtijd van de RVD gebruikt. De RVD vorderde die op zijn beurt weer van de AVRO. De CPN kreeg nog steeds geen toegang tot de ether; de SGP zag om principiële redenen af van radio-uitzendingen. Niet alle ministers waren even gelukkig met de voorgestelde regeling. De PvdA-ministers Suurhoff, Hofstra en Samkalden vonden dat de politieke partijen niet vastzaten aan de 'eigen' omroepvereniging en dus moesten rouleren over de verschillende omroepverenigingen. Zij dolven het onderspit; de raad besloot het voorstel van de staatssecretaris te aanvaarden.

Een paar dagen later verzond Höppener zijn voorstel aan de Tweede Kamer en op 17 december 1957 debatteerde de Kamer daarover.³⁶ Opvallend genoeg stuurden de PvdA en de KVP niet hun onderwijswoordvoerders, maar de partijprominenten Burger

en Van Doorn de ring in. Burger was voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA en daarnaast voorzitter van de VARA. Van Doorn was voorzitter van de KVP. Het debat kreeg een felle toon. Burger was boos. In tegenstelling tot wat zijn partijgenoot Van Sleen het jaar daarvoor had bepleit, wilde hij juist geen koppeling van de PvdA aan de VARA. Aan de wens van de VVD was dan weliswaar – terecht – gehoor gegeven, maar het systeem deugde niet. Geheel in de lijn van de door de PvdA felbegeerde doorbraak wilde Burger een rouleersysteem waarbij juist ook anderen dan de VARA-luisteraars konden worden bereikt. Natuurlijk doelde hij hier voornamelijk op het KRO-publiek. De PvdA-fractieleider was het bisschoppelijk mandement van 1954 nog niet vergeten. De bisschoppen hadden toen het stemmen op de PvdA 'onverantwoord' genoemd en het katholieken zelfs verboden regelmatig naar de VARA te luisteren. 'Liever ga ik voorbij aan dit misselijke aspect van die delen van ons vaderland, waarin het katholieke organisatiewezen oppermachtig is', zei hij. Daarmee bedoelde hij dat het katholieke volksdeel met allerlei middelen van het luisteren naar de VARA werd afgehouden. Met deze uitspraak zette hij de KVP'ers in de Kamer op scherp. In de memorie van antwoord bij de onderwijsbegroting schreven de minister en de staatssecretaris dat iedere Nederlander zich een politieke mening moest kunnen vormen. Daaruit zou moeten voortvloeien, aldus Burger, dat de overheid zou bevorderen dat iedere Nederlander de uiteenzetting van verschillende politieke partijen zou kunnen beluisteren. De minister was kennelijk gezwicht voor het veto van de KRO. In katholieke zendtijd zou geen socialist gehoord mogen worden, interpreteerde Burger. De minister diende zich goed te realiseren dat hij 'minister van de Kroon, niet van de KRO' was. Samen met zijn partijgenoten H.J. van den Born, Bommer, Van Lier en De Kadet diende Burger een motie in waarin hij de regering uitnodigde een uitzendschema te maken 'waardoor zoveel mogelijk de zendtijd van iedere deelnemende politieke partij afwisselend werd geplaatst te midden van de zendtijd van elk der omroeporganisaties'.³⁷

De VVD hield zich op de vlakte. De liberalen, aldus woordvoerder Toxopeus, stonden niet te trappelen van ongeduld. De tien minuten vonden ze echt te weinig. Hoewel 'men (...) een gegeven paard niet in de bek (mag) zien', keek Toxopeus toch en kwam tot de teleurstellende conclusie 'dat het slechts een zielig scharminkeltje' was.³⁸ Aangezien de PvdA en de KVP ook zendtijd hadden gekregen, bleef de verhouding scheef en schoot de VVD er feitelijk niets mee op. Toch legde de VVD zich bij de regeling neer. De motie van de PvdA vond er geen weerklank. Kennelijk waren de liberalen tevreden met de toegezegde regeling, of wilden zij de confessionele fracties niet bruskeren.

KVP-voorzitter Van Doorn vond het niet vanzelfsprekend dat de overheid zich mengde in het verdelen van zendtijd. De VVD had niet naar de overheid moeten stappen, maar eigen middelen moeten aanwenden, net als de katholieken hadden gedaan. De liberalen waren toch voorstander van particulier initiatief? Het omroepbestel was opgebouwd uit vrije omroepverenigingen en daarmee had de overheid rekening te houden. Van Doorn had kritiek op de regeling. Om de AVRO te ontzien werd de KRO te kortgedaan. Immers, de VVD kreeg een stukje zendtijd van de RVD dat op de zenddag van de KRO viel. Tot slot viel hij Burger nog aan. De PvdA wilde zich volgens Burger niet met de VARA identificeren, maar alleen al het feit dat uitgerekend Burger, de verpersoonlijking van de band tussen VARA en PvdA, dit betoog hield maakte die uitspraak niet geloofwaardig.

Gortzak (CPN) was verbolgen over het feit dat zijn partij geen zendtijd kreeg. Het paste de minister niet om uit te maken welke partij democratisch was en welke niet: 'Steeds meerderen beginnen te beseffen dat, indien de KVP het in ons land voor het zeggen zou hebben, er van democratische vrijheden niets zou overblijven.'³⁹ Hij riep de verkiezingscampagne in Limburg in herinnering, waar microfoonkabels waren doorgesneden om Drees het spreken te beletten. De CPN sloot zich bij de motie-Burger aan. De CHU en de ARP vonden de voorlopige regeling maar schamel. Zij vestigden hun hoop op de Omroepwet. Bruins Slot (ARP) vond bovendien dat de PvdA zich vergalopperde. De regeling was niet bedoeld om de sociaal-democraten de gelegenheid te geven nog wat meer propaganda te gaan maken, maar om tegenwicht te bieden aan de enorme voorsprong die de PvdA via de VARA had. De redenering van Burger noemde hij 'volkomen onacceptabel'.⁴⁰

Ook Höppener voelde niets voor Burgers verplichte roulering; iedere Nederlander was vrij om te luisteren naar de politieke partij van zijn keuze. Iedereen kon zijn radio naar believen aan- of uitzetten. Höppener noemde als voordelen van de regeling dat alle partijen gelijk werden behandeld en een vaste zenddag hadden. Tegen de kritiek van Van Doorn bracht de staatssecretaris in dat de zendtijd van de VVD niet rechtstreeks op die van de KRO aansloot. Er zat nog een kwartier van de RVD tussen. Höppener pareerde ook de kritiek van Burger. De overheid had juist rekening gehouden met de maatschappelijke verhoudingen.⁴¹ Burger vond dit een zwak argument. Hij gooide nog wat olie op het vuur. Hij herhaalde dat het katholieke organisatiewezen allerlei ongepaste middelen gebruikte om ervoor te zorgen dat met name het katholieke volksdeel niet naar de VARA kon luisteren. Van Doorn en Peters vroegen Burger duidelijker te zijn en namen te noemen, maar daar ging hij niet op in. Van Doorn reageerde venijnig en benadrukte dat de katholieke organisaties goed moesten beseffen wat er met hun werk gebeurde als Burger het voor het zeggen kreeg.⁴²

Höppener bleef bij zijn standpunt dat de overheid rekening hield met de maatschappelijk gevormde situatie: 'De overheid constateert, dat reeds bepaalde partijen zich a.h.w. reeds in een bepaald "hokje" (...) geplaatst hebben, zo de PvdA in het hokje van de VARA. De Overheid dringt niet: ziet, dat deze keuze reeds gemaakt is', zo zei hij. Noch het luisteren naar de VARA, noch naar de PvdA werd belet.⁴³ De motie-Burger werd verworpen met 79 tegen 49 stemmen. Alle fracties, behalve die van PvdA en CPN, stemden tegen.⁴⁴

Het debat was een illustratie van de verslechterende verhoudingen tussen de twee grootste regeringspartijen. Burger schopte hard tegen het zo zorgvuldig in stand gehouden zuilenstelsel. De frustraties over het bisschoppelijk mandement zaten hem nog hoog. Het is de vraag of de fractievoorzitter er verstandig aan deed zich zo te laten gaan. Het nadeel van radio-optredens van de PvdA voor andere microfoons woog voor KVP, CHU en ARP zwaarder dan het voordeel voor die partijen om ook voor een ander publiek te spreken. De VVD had haar doel bereikt; zij had zendtijd gekregen zonder daarvoor een eigen omroeporganisatie te hoeven oprichten. De ongelijkheid werd hierdoor voor een deel opgeheven. Bovendien was de VVD erin geslaagd de confessionelen te vriend houden. Burger had moeten weten dat hij weinig zou bereiken. Nu waren alleen de verhoudingen verpest. De barsten in de brede basis waren na het debat aan het einde van 1957 nog duidelijker zichtbaar geworden.

Noten bij hoofdstuk VI

- ¹ De paragraaf 'De VVD op de barricade voor verstekelingen uit Indonesië' is geschreven door Marij Leenders, de paragraaf 'De verdeling zendtijd politieke partijen: Burger verpest de sfeer' door Anne Bos.
- ² Wim Willems, *De uittocht uit Indië 1945-1995* (Amsterdam 2001) p. 331.
- ³ In Indonesië verbleven in 1951 ongeveer 100.000 Nederlanders, de Indische Nederlanders vormden hierbinnen de grootste groep (Marieke Hellevoort en Jacco Pekelder, 'Naweeën van de bezettingsjaren en van het koloniale verleden' in: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 5, *Het kabinet-Drees III (1952-1956). Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001) p. 351-352; Jacco Pekelder, "'Moreel is het niet te verantwoorden enige Nederlander in de steek te laten.'" *Regering en parlement over de komst van de Indische Nederlanders in de jaren vijftig'*, *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999*, p. 88-103).
- ⁴ A.B. Ringeling, *Beleidsvrijheid van ambtenaren: het spijtoptantenprobleem als illustratie van de activiteiten van ambtenaren bij de uitvoering van beleid* (Alphen aan den Rijn 1978) p. 79-80.
- ⁵ *HTK 1958-1959*, p. 2205.
- ⁶ *Ibidem*.
- ⁷ De spijtoptanten en hun vertegenwoordigers moesten veel moeite doen om een visum voor Nederland te krijgen. Onder de 137 bevonden zich 65 van Indonesische afkomst, 59 Indonesische staatsburgers door optie, tien die de Nederlandse, en twee die een andere nationaliteit beweerden te hebben. Zeven van de 136 personen waren van het vrouwelijk geslacht (Ringeling, *Beleidsvrijheid*, p. 91).
- ⁸ NA, Notulen MR, 25 april 1958.
- ⁹ *HEK 1957-1958*, p. 2357.
- ¹⁰ *Ibidem*, p. 2361.
- ¹¹ NA, Notulen MR, 25 en 26 juli 1958.
- ¹² *HTK 1958-1959, Aanhangsel*, p. 2008-2010.
- ¹³ *Ibidem*.
- ¹⁴ *Ibidem*, p. 2012-2013.
- ¹⁵ NA, Notulen MR, 25 april 1958.
- ¹⁶ *Haagse Post*, 6 dec. 1972.
- ¹⁷ *HTK 1958-1959*, p. 2026.
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 2016.
- ¹⁹ *Haagse Post*, 25 sept. 1982. Van Rijckevorsel spande voor de RMS een proces aan tegen de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij die Indonesische troepen naar de Molukken had vervoerd die vervolgens tegen de RMS werden ingezet. Uitkomst was dat de rechter de RMS in ieder geval als rechtspersoon erkende.
- ²⁰ Zie voor meer informatie over deze kwestie: E. Heijst, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992* (Amsterdam 1995) p. 125.
- ²¹ *HTK 1958-1959*, p. 2018.
- ²² *Ibidem*, p. 2023.
- ²³ *Ibidem*, p. 2025-2026. De KVP-dissidenten waren Van Rijckevorsel en Fens. Calmeyer stemde als CHU'er vóór.
- ²⁴ *De Tijd*, 5 nov. 1958.
- ²⁵ *HTK 1958-1959*, p. 2147.
- ²⁶ *Ibidem*, p. 2180-2190.

Hoofdstuk VI Ethische kwesties en verzuiling

- ²⁷ *Ibidem*, p. 2172.
- ²⁸ *Ibidem*, p. 2229-2232.
- ²⁹ Willems, *De uittocht*, p. 331.
- ³⁰ NA, Notulen MR, 12 okt. 1956.
- ³¹ HTK 1956-1957, p. 2171.
- ³² *Ibidem*, p. 2177-2178.
- ³³ *Ibidem*, p. 2184.
- ³⁴ HEK 1956-1957, p. 2129.
- ³⁵ NA, Notulen MR, 24 juni en 25 nov. 1957.
- ³⁶ HTK 1957-1958, Bijl. 4900-IV, Rijksbegroting voor het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen voor het dienstjaar 1958, nrs. 20 en 26, Brieven van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen inzake toekenning van zendtijd aan politieke partijen.
- ³⁷ HTK 1957-1958, p. 2277-2279.
- ³⁸ *Ibidem*, p. 2279.
- ³⁹ *Ibidem*, p. 2282.
- ⁴⁰ *Ibidem*, p. 2285.
- ⁴¹ *Ibidem*, p. 2286.
- ⁴² *Ibidem*, p. 2287-2288.
- ⁴³ *Ibidem*, p. 2292.
- ⁴⁴ *Ibidem*, p. 2297.